

Денис КОЗАК

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ДАВНІХ СЛОВ'ЯН НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Вступні уваги

Пропонована тема належить до маловисвітлених у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Гадаємо, це пояснюється передусім бідністю джерельної бази. З писемних джерел найцінніші під оглядом нашої теми – звістки у творах римських і візантійських істориків Прокопія Кесарійського, Маврикія Сімокатти, Менандра та інших про військові дії антів і склавенів за раннього середньовіччя¹.

Що ж до сучасних дослідників, то, характеризуючи певну давньо-слов'янську культуру, вони обмежуються здебільшого тільки побіжним описом виявленої зброї, не пов'язуючи її із загальною проблемою військової справи тієї чи іншої групи слов'янських племен. На цьому тлі вирізняється ґрунтовне дослідження А.Медведева, присвячене характеристиці лука, стріл і самострілів слов'ян VIII – XIV ст.² Досить повно схарактеризував наконечники списів, стріл та інші предмети озброєння В.Ауліх у публікації матеріалів з ранньослов'янського городища VI – VII ст. Зимне³. У цій праці пам'ятку розглянуто також як фортифікаційну споруду.

Питання військової справи слов'ян другої половини I тис. н.е. почасти порушували В.Довженок,

І.Ляпушкін, І.Русанова, В.Сєдов⁴ та інші дослідники.

Матеріалів для розгляду військової справи слов'ян більш раннього часу ще менше. Замало археологічних знахідок, бракує повноцінних історичних даних. З писемних джерел назвати можна хіба що уривчасті відомості, які подав Тацит. А наукових розробок немає. Справа ускладнюється тим, що при незаперечності слов'янського характеру прасько-корчацької, пеньківської та колочинської культур раннього середньовіччя етнічна належність культур більш раннього (пізньолатинського і римського) періоду залишається дискусійною. Зрозуміло, що така невизначеність унеможливує висвітлення нашої теми. Тому насамперед зупинимося на цій проблемі.

По суті, тут ідеться про віднайдення коренів ранньосередньовічних слов'янських культур у культурно-історичних спільнотах римської (I – IV ст.) доби. Існує кілька гіпотез щодо походження культури слов'ян V – VII ст. н.е. Так, російські дослідники І.Русанова й В.Сєдов, беручи до уваги морфологічні ознаки матеріальної культури, головно подібність або ідентичність окремих форм ліпної кераміки, елементів поховального обряду, висунули гіпотезу про

те, що коріння слов'ян треба шукати в межириччі Одри і Вісли, в зонах поширення пам'яток пшеворської культури II ст. до н.е. – V ст. н.е.

Інша група вчених – І.Вернер (ФРН), К.Годловський (Польща), М.Щукін (Росія), поклавши в основу порівняльного вивчення соціально-економічну модель слов'янського суспільства раннього середньовіччя, бачать джерела слов'янства на території Верхньої Наддеснянщини й Білорусі в зонах поширення пам'яток київської культури III – V ст. н.е.

Проте обидві ці гіпотези не розв'язують проблеми. Попри певні позитивні сторони, вони мають очевидні методологічні вади, хибують на односторонність підходів, помітний брак фактичного матеріалу в окремих ланках тощо.

На основі багаторічних польових робіт, які дали величезного обсягу новий археологічний матеріал, використавши наявний фонд джерел, київські дослідники створили якісно нову концепцію слов'янського етногенезу. Вона виходить з положення про автохтонність слов'янства між Дніпром і Одрою, але водночас враховує важливу роль міграційних явищ. Згідно з методологічними засадами київської концепції, формування слов'янського етносу мало поетапний характер і здійснювалося протягом тривалого часу через інтеграцію з іншими етнокультурними групами: балтами на півночі, іраномовними племенами на півдні, германцями на заході, фракійцями на південному заході.

Можна припустити, що до рубежу III – II ст. до н.е. слов'янський етнос формувався в основному між Віслою і Одрою, охоплюючи також

терени Волині в ареалах лужицької, поморської і кльошової культур. З виникненням зарубинецької культури, субстратом якої були поморсько-кльошові племена з домішкою місцевих складників (балтських, іраномовних), центр слов'янського етногенезу перемістився в межириччя Вісли і Дніпра. Рівночасна із зарубинецькою – пшеворська культура, сформована переважно східногерманськими племенами, також містила в собі слов'янський (поморсько-кльошовий) компонент. Але свого вираження в матеріальній культурі слов'яни з пшеворського ареалу до VI ст. не мали.

З другої половини I ст. н.е. зарубинецька культура Наддніпрянщини розпадається під ударами кочових сарматських племен. Зарубинецьке населення в основній масі покидає свої домівки й відходить у лісові райони Верхньої Наддніпрянщини, Наддеснянщини, почасти в Південне Надбужжя і Верхню Наддністріянщину. Освоюючи північні території, слов'яни вступили в асимілятивні процеси з місцевими балтськими племенами. У висліді цього процесу постали своєрідні пам'ятки I – II ст. типу Абідні – Почепу („післязарубинецьких”), на яких у III ст. сформувалася київська культура. З цієї культури і виростають у V–VI ст. ранньосередньовічні слов'янські старожитності: колочинські й частково пеньківські.

Позостале в Середній Наддніпрянщині зарубинецьке населення, змішавшись з прибулими сюди східнопшеворськими племенами, увібрало деякі балтські й сарматські елементи і створило так звані пізньозарубинецькі пам'ятки, що трансформувалися в III ст. у місцеву відміну

київської культури, а також окремий тип черняхівської.

Трохи по-іншому склалася історична ситуація в західній частині України. В середині I ст. н.е., приблизно в той самий час, що і в Наддніпрянщині, зарубинецькі племена Прип'ятського Полісся мігрували на південь, у райони Волині й Верхньої Наддністріяни. У процесі інтеграції їх з тамтешніми носіями верхньодністрянського варіанту пшеворської культури – нащадками поморсько-кльошових племен, що асимілювали певну частину германців, витворилися пам'ятки зубрицької культури. Зубрицькі старожитності мають багато спільних рис з пізньозарубинецькими пам'ятками Східного Поділля й Наддніпрянщини, очевидно, генетично пов'язані з ними. Це цілком зрозуміло, позаяк обидві етнокультурні спільноти мають у своїй основі єдиний пшеворсько-зарубинецький субстрат, який своїм корінням сягає поморсько-кльошової культури.

Порівняння писемних і археологічних даних дає підстави з великою ймовірністю припустити, що носіями зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток були історичні слов'яни-венеди. У такому разі творці зарубинецької культури і верхньодністрянського варіанту пшеворської культури – це предки слов'ян-венедів. У III ст. зубрицьке населення в інтеграції з фракійцями – носіями липицьких пам'яток – під впливом провінційно-римської культури створює черняхівські старожитності.

У процесі консолідації слов'янські племена Вісло-Дніпровського межиріччя наприкінці II ст. н.е. зазнали вторгнення германських племен на чолі з готами-гепідами – носіями

ми вельбарської культури. Германські племена витіснили слов'ян-венедів з території Волині на Поділля, у Наддністріянину й частково в Буджацький степ⁵. Слов'янські землі готи поділили на дві частини: Наддніпрянську й Наддністрянську. Далі історичний розвиток пішов на цих землях своїми шляхами. У Наддністрянському регіоні слов'яни розвивалися в межах черняхівської культури, у Наддніпрянському – київської і частково черняхівської культур. Якщо слов'янські групи в північних лісових краях Наддніпрянщини, жили в порівняно спокійних умовах, стримуючи з південного заходу натиск германців⁶, то в Наддністріянині слов'яни-венеди відчували повсякчасну загрозу готів і гепідів з півночі й сходу, вандалів із заходу, фракійців з півдня. У кінці II – на початку III ст. сюди прорвалися загоны вандалів, які залишили пам'ятки пшеворського типу пізньоримського часу (окремі поховання і цілі групи).

У V ст. на основі черняхівської культури Наддністріянини і частково Наддніпрянщини створюються пам'ятки празько-корчацького типу, а на основі київських – колочинські. Пенківська група слов'янських старожитностей сформувалася, на думку дослідників, на базі черняхівських пам'яток і пам'яток кочовиків. Якщо ареал пенківських старожитностей збігається з територією слов'ян-антів і певною мірою склавенів, то празько-корчацька культура зіставна з дулібами.

Отже, давньослов'янську історію від рубежу нашої ери до часу формування державності можна умовно поділити на кілька етапів: ранньовенедський (до II ст. н.е.), пізньове-

недський (III – IV ст.), дулібо-антський (V – VII ст.).

У нашому розгляді військової справи давніх слов'ян ми виходимо з викладеної вище концепції. При цьому спираємося на матеріали пам'яток зарубинецької і пшеворської культур Наддністрянщини й Волині рубежу нашої ери, пізньозарубинецької і зубрицької культур I – II ст. н.е., черняхівської і київської культур III – IV ст., а також на матеріали ранньосередньовічних слов'янських культур – празько-корчацької, пеньківської і колочинської.

Фортифікації, зброя, організація війська

Рубіж ер і ранньоримський період

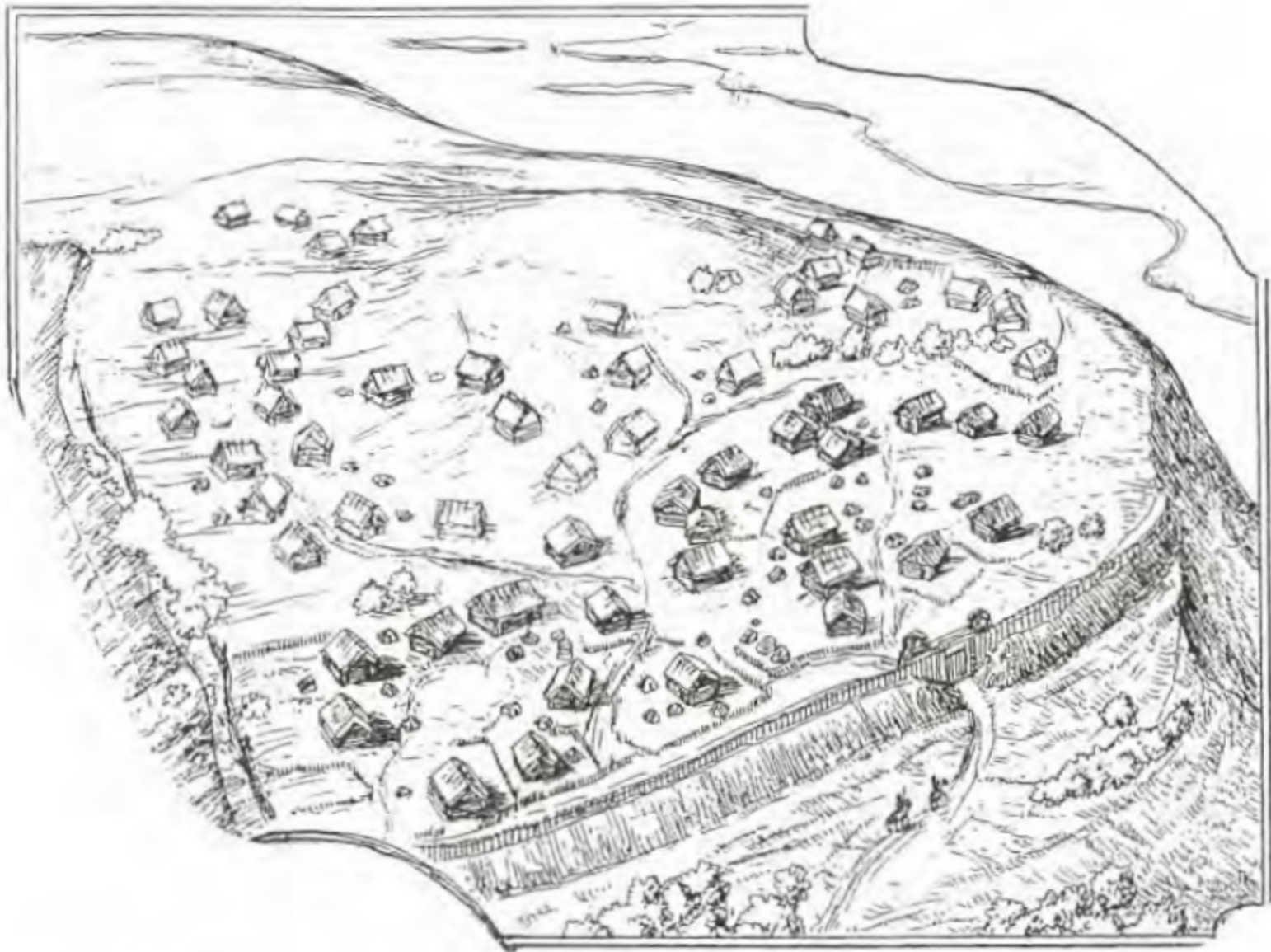
Центр розвитку давніх слов'ян на рубежі нової ери містився, очевидно, в Середній Наддніпрянщині, де панувала зарубинецька культура. Інші землі, зокрема Прип'ятське Полісся, Верхня Наддністрянщина (пшеворська культура), були його периферією.

Тогочасна слов'янська людність жила в невеликих поселеннях з 5 – 10 жител, розміщених за кілька кілометрів одне від одного. На певних територіях, переважно в сточищах річок, вони групувалися в гнізда. Основою господарства було перелогове вирубно-вогневе рільництво, що не могло повністю задовольнити потреби людей у харчових продуктах. Тому значну роль відіграло тваринництво – свилярство, розведення великої і дрібної рогатої худоби. Підсобне значення мали мисливство й рибальство. Розвиток ремесел – в основному домашнього характеру – забезпечував громаду потрібними їй знаряддями праці, передусім залізними. Основу соці-

альної організації слов'ян зарубинецької культури становила велика патріархальна сім'я. Їй належали земля і весь вироблений продукт. Сім'ї об'єднувалися в роди, а роди – у племена. Соціальної диференціації за такої низької продуктивності праці не могло виникнути. Вожді родів і племен вирізнялися хіба що своїм знатним походженням і зв'язками з міфологізованими вождями попередніх епох. Вони мали неабиякий вплив і авторитет, особливо в релігійних справах. Але це не давало їм матеріальної вигоди. Отже, у той час ще не могло бути професійних воїнів і воєначальників, тим більш, що політична обстановка до I ст. до н.е. не створювала умов для піднесення престижу військової справи⁷.

Ситуація різко змінилася в I ст. до н.е. – I ст. н.е., коли в Лісостеповому Правобережжі з'являються сарматські племена язигів і роксоланів. Слов'янське населення опинилося під загрозою. За цих умов головною фігурою в суспільстві стає військовий вождь. Воєнна загроза консолідує слов'янські громади. Протягом I ст. до н.е. по високому правому берегу було реконструйовано давні городища (Пилипенкову Гору, Монастирьок та ін.), збудовано нові (Ходосівку, Бабину Гору). За даними Є.Максимова, їх тут налічувалося понад 30. Як вважають дослідники, усі ці городища тоді об'єднали в єдину оборонну лінію, що прикривала зі сходу населення Лісостепового Правобережжя⁸.

Фортифікаційне будівництво зарубинців було, як на той час, досконалим. Городища розміщувалися на високих (до 100 м) річкових чи балкових важкоприступних місцях. За-

Городище Пилипенкова Гора й основні речі слов'ян рубежу нашої ери (реконструкція П.Корнієнка)

хисні функції цих масових поселень визначалися вже самою топографією. Крім того, їх зміцнювали штучними оборонними спорудами — земляними валами, ровами, ескарпами. Так, на поселенні, розташованому в Києві на горіщі Юрківці, відзначено вал, що зберігся на висоту 0,9 м і ширину 3,8 м. За валом міститься ескарп, який закінчувався горизонтальним майданчиком. За ним був уже природний схил гори. Вал складався з чорнозему, взятого з самого поселення⁹.

Городище Пилипенкова Гора — одне з найдослідженіших у зарубинецькій культурі — мало площу 15 тис. кв. м. Оборонний вал пролягав

по гребеню вершини мису й зберігся на висоту 1 м при ширині 2,2–2,8 м. Схили за валами були підрізані на крутизну до 40 – 50°. Є.Максимов припускає, що по вершині валу проходив частокіл. Та частина Пилипенкової Гори, звідки можна було потрапити на городище, мала вигляд перешийка (завширшки близько 30 м) з потужним оборонним валом, який зберігся на висоту до 2,5 м з напільної сторони і до 1 м з внутрішньої. Вал обкладений на вершині камінням. Підступи до воріт у валу являють собою коридор завширшки до 2 м з високими стрімкими стінами. Додатковим елементом захисту тут був майданчик, що піднімався над середньою частиною проходу з правого боку від того, хто входив. З майданчика можна було влучати в неприкритий щитом правий бік корпусу нападника¹⁰.

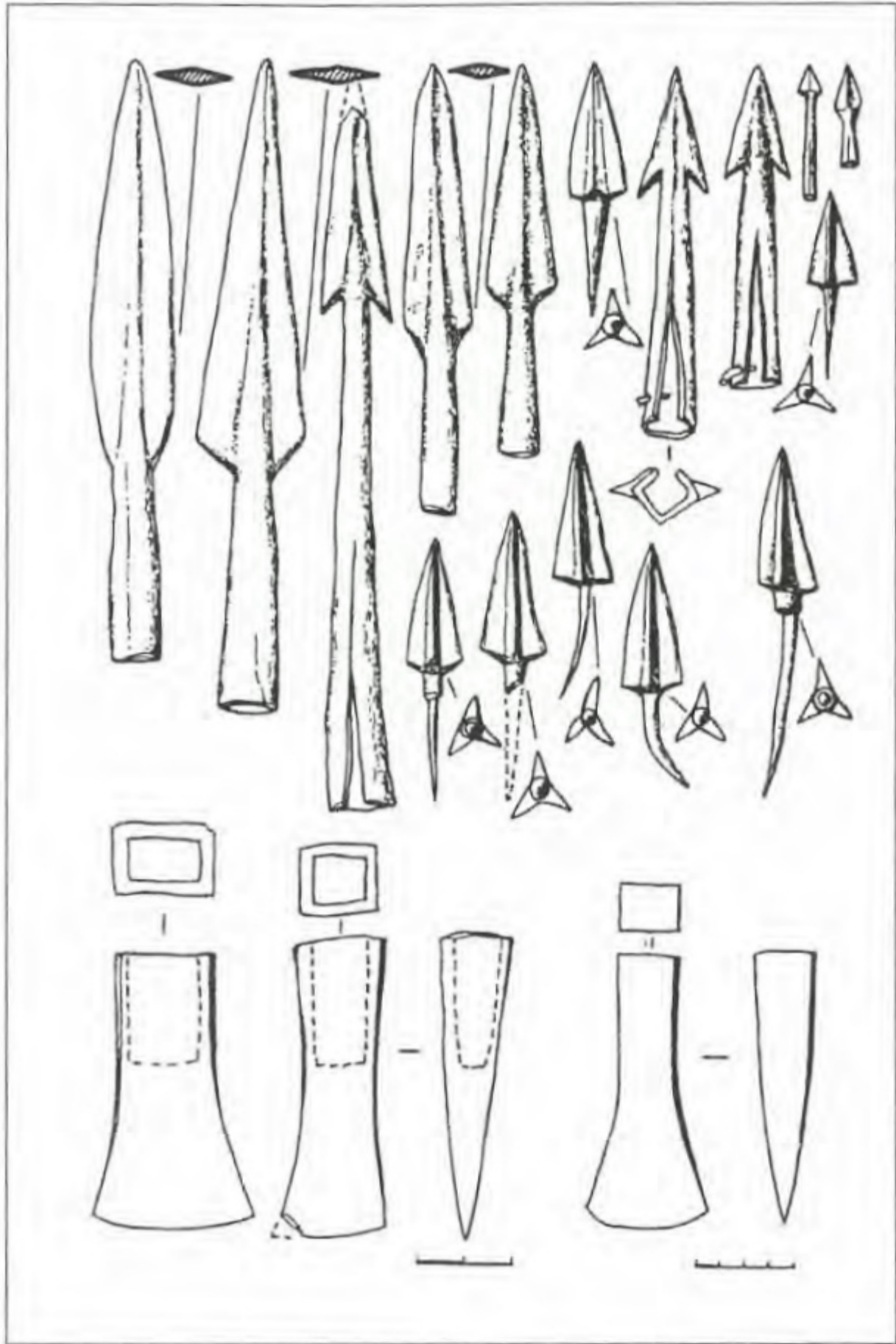
Виявлені на городищах знахідки – залишки житлових і господарських споруд, знарядь праці, керамічних виробів – свідчать, що такі об'єкти не були тимчасовими сховищами-фортецями. Це були довгочасні городища-поселення, які виникли й функціонували в умовах постійної небезпеки з боку кочовиків. До кінця I ст. н.е. усі ці городища знищили сармати. Серед іншого за це промовляють знахідки сарматських наконечників стріл на зарубинецьких городищах. Розгромлене сарматами місцеве населення частково відійшло на Південний Буг, Дністер, Наддесенщину. Над Тясмином, Россю, аж до Стугни, з'являються численні багаті сарматські кургани. Населення, яке залишилося на давніших місцях, певно, було підкорене сарматами й платило їм данину.

Центр слов'янського розвитку в той час перемістився на західну частину України – Волинь і Наддністрянщину, не захоплених сарматською експансією. Приплив великих мас нової людності з Середньої Наддніпрянини, а також Прип'ятського Полісся призвів до дестабілізації життя слов'янських племен Волині й Поділля. Руйнувалися усталені родові, міжродові й міжплемінні зв'язки, значна кількість людей змушена була змінити місце поселення. Через надлишок людності треба було освоювати нові землі, здебільшого на півдні, в Середній Наддністрянщині. Цю нестабільність обстановки на землях, що лежали на схід од Вісли й на північ від Карпат, відчував Тацит. Венеди, за Тацитом, ніби і живуть тут, бо ж будують хати, але водночас їхнє життя якесь неспокійне, заповнене постійними

пересуваннями, сутичками з іншими народами¹¹. Д.Мачинський підкреслює, що виникає враження, немовби на теренах між Верхньою Прип'яттю й Дністром венеди в другій половині I ст. н.е. виступають як сила, що з'явилася тут недавно, як агресивні завойовники, що не сповна освоїли ще цю територію¹². До того ж слід брати до уваги й цілком імовірну експансію сарматів на цю територію. Це засвідчують поодинокі сарматські могили, які доходять до Верхнього Дністра (Острівець). Судячи з того, що вже в другій половині I ст. венедські (зубрицькі) поселення з'являються на Середньому Дністрі (Велика Слобідка, Оселівка, Лука-Врублівецька), освоєння нових земель слов'янами було успішним.

Саме в той час на Верхній Наддністрянщині оселяється якась частина дакійського племені костобоків, які принесли пам'ятки липицької культури. Коли зважити на згадану агресивність венедів, частину їхньої території можна було, звичайно, зайняти лише на певних умовах. Мабуть, дакійці виступили як союзники венедів у боротьбі проти сарматів і бастарнів. Мирні відносини між костобоксами й венедами у Верхній Наддністрянщині підтверджуються великою кількістю археологічного матеріалу.

На початок II ст. політична ситуація на території Правобережної України усталилася. У Наддніпрянині зникли сарматські поховання. На думку О.Симоненка, основна маса сарматів тоді вже перемістилася до римських кордонів. Відродилися традиційні види ремесел, способи обробітку землі. Основою економічного зростання населення Правобережної України став розвиток мета-

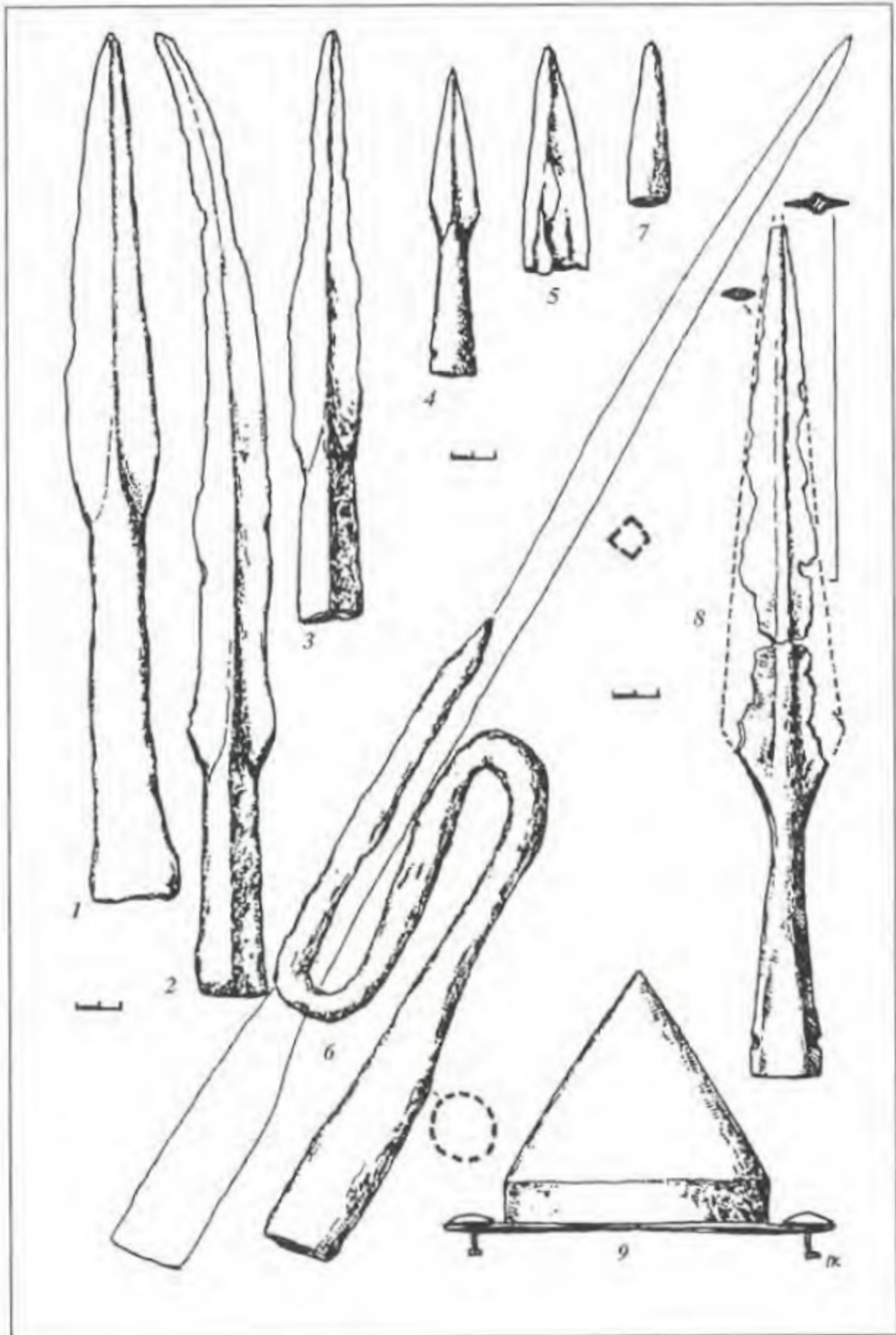

Зброя племен зарубинецької культури Наддніпрянщини рубежу нашої ери (наконечники списів, дротиків, стріл, бойові сокири)

лургії. Тут виникають потужні осередки витоку металів, які працюють на ринок¹⁴. Слов'яни західного регіону (Наддністріянини й Волині) переймають і використовують у господарстві нові, ефективніші знаряддя праці (залізний наральник, ротацийні жорна, сокиру з горизонтальним отвором в обусі, терпуг, токарний верстат тощо). Ці прогресивні

імпульси слов'яни діставали з римських провінцій за посередництвом дакійського племені костобоків. Передові способи хліборобства й ремесел поширилися і серед спорідненого населення Наддніпрянщини. Археологічні джерела фіксують уодноманітнення матеріальної культури слов'янських груп Наддністріянини й Наддніпрянщини вже наприкінці II

Зброя племен пшеворської культури Західної України рубежу нашої ери (наконечники списів – 1–4, 8; дротиків – 5; нижнє окуття ратища – 6–7; умбон – 9)

ст. н.е. Це може свідчити про економічну й політичну консолідацію слов'янських племен між Дністром і Дніпром і формування на цій основі єдиної етносоціальної одиниці.

Розгляньмо основні види зброї, якими користувалося тогочасне слов'янське ополчення.

Джерел для характеристики зброї слов'ян рубежу нашої ери, як і

всього I тис. н.е., – обмаль. На поселеннях і могильниках предмети озброєння трапляються дуже рідко. Трохи більше речей цієї категорії виявлено в могильниках пшеворської культури рубежу нашої ери в Наддністрянщині.

Зброя тоді мала велику цінність. Це стверджує Тацит, описуючи життя племен Середньої Європи. Він на-

зиває і види зброї, якими послуговувалися ті племена: „Заліза також, судячи зі зброї, яку вони виготовляють, – небагато. Рідко хто користується мечами й піками великого розміру: вони мають при собі списи... з вузькими й короткими наконечниками, але такими гострими й зручними в бою, що тією ж зброєю, залежно від обставин, вони б'ються як на відстані, так і в рукопашній сутичці. І вершник так само задовольняється щитом і фрамеею (списом), тимчасом як інші, крім того, мають дротики, яких у кожного декілька... щити вони розмальовують яскравими фарбами. Лише в небагатьох є панцері, тільки в одного другого металевий або шкіряний шолом”¹⁵. В іншому місці, описуючи венедів, Тацит подає, що вони носять щити¹⁶. Вершник, зображений на обкладці меча з могильника в с.Гриневі на Львівщині, має спис і округлий щит¹⁷. У похованнях пшеворської культури трапляються також кинджали, а на пшеворських і зарубинецьких поселеннях – наконечники стріл.

Отже, слов'яни на рубежі нашої ери були озброєні луком зі стрілами, списом і дротиками, мечем і щитом, а також кинджалом. Певна річ, не кожен з воїнів мав такий набір зброї. Кількість і вид її залежали, очевидно, від соціального стану воїна. Матеріали археологічних досліджень підтверджують це.

Для прикладу можна назвати могильник пшеворського типу поблизу с. Гринєва. Предмети озброєння знайдено тут у кількох вояцьких похованнях. Це здебільшого наконечники списа або меч. Лише в одному, центральному похованні був, по суті, весь набір тогочасної зброї: меч з

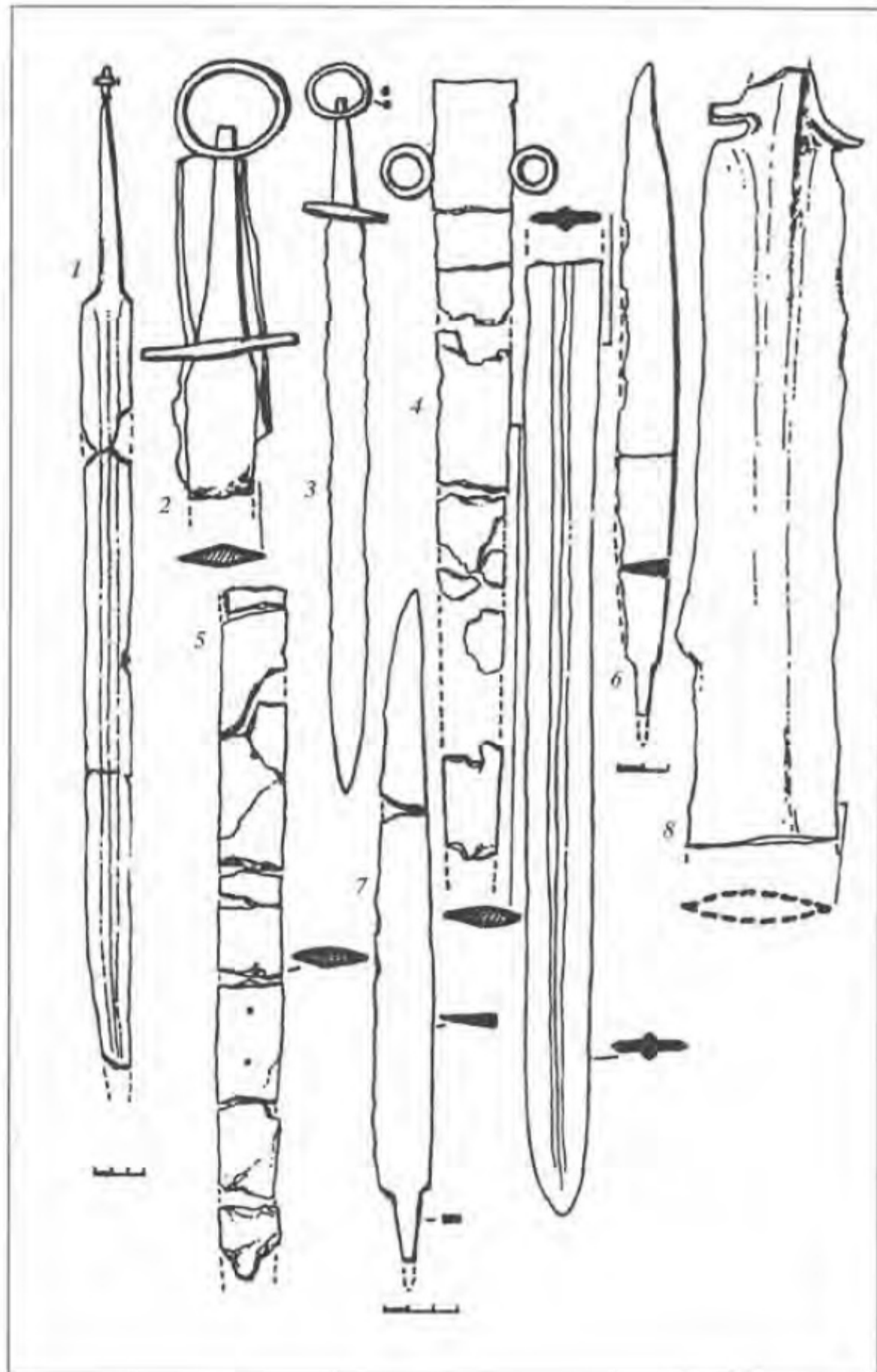
майстерно виготовленими піхвами, що мали ажурну бронзову обкладку, умбон (металева деталь щита), наконечник списа, два кинджали, ніж, острога. Високий статус небіжчика підтверджується наявністю на обкладці меча мотивів міфологічного тексту, що дають відомості про походження роду й родоначальників¹⁸.

Універсальною зброєю у слов'ян, як і в інших народів, був лук. На думку А.Медведєва, у східних слов'ян складний лук з'явився лише в VI ст.¹⁹ А до того часу слов'яни використовували ще простий лук, про що свідчать наконечники стріл з ареалу зарубинецької і пшеворської, пізньозарубинецької і зубрицької культур.

Усі відомі наконечники стріл можна поділити на два типи: втулкові й черешкові. Перші з них (Оболонь, Підберізіці) мають конічну глуху втулку, за допомогою якої їх закріплювали на стрілі. Перо – трикутної форми з відтягненими вушками. Черешкові наконечники мають гострий шилоподібний черешок, який забивали в торець деревця стріли. Перо – здебільшого пірамідальної форми. Якщо перші наконечники стріл характерні для центрально- і західноєвропейського ареалу, то другі – для східної частини Європи. Їх ще називають „сарматськими”.

Від списів і дротиків збереглися залізні наконечники й окуття нижньої частини ратища. Невелику кількість наконечників списів виявлено в могильниках пшеворської культури в Наддністрянщині; поодинокі екземпляри знайдено й на поселеннях пшеворської, а також зарубинецької культур рубежу нашої ери (Чишки, Корчевате, Басівка, Хар'ївка, Велемичі-1, Горшків-1)²⁰,

Зброя племен пшеворської культури Західної України рубежу нашої ери (мечі – 1, 2, 6, 8; рештки піхов мечів – 3, 7; бойові ножі – 4, 5)

серед пізньозарубинецьких і зубрицьких старожитностей I – II ст. (Чаплин, Оболонь, Пасіки-Зубрицькі, Сокільники-1).

За розмірами й формою леза розрізняються два типи наконечників списів. Для пізньолатенського часу (рубежу нашої ери) характерні наконечники списів з довгим вузьким лезом, розширеним у нижній частині.

Посередині леза виділяється ребро. У деяких екземплярах краї леза – хвилясті, іноді поверхня леза прикрашена опуклими геометричними лініями. Втулки короткі, розширені донизу, із заклепкою для закріплення наконечника на ратищі. У середині I ст. н.е. на зміну їм приходять наконечники списів з короткими лезами без ребра посередині. Леза ма-

ють, як правило, листкувату форму, з найбільшою опуклістю посередині.

Такі наконечники властиві не лише венедам. Таку саму зброю використовували і в Центральній Європі, зокрема в ареалі пшеворської культури, яка належала переважно давнім германським племенам. Елементом списа були залізні окуття нижньої частини ратища. Їх виготовляли з бляхи у формі конуса. До ратища кріпили заклепкою. Традиція окуття нижньої частини ратища походить від кельтських племен, що населяли Центральну Європу в IV – III ст. до н.е. До давньослов'янської людності ця традиція перейшла через населення пшеворської культури.

Якщо лук і спис були приступними всім воїнам – членам громади, то меч і кинджал становили велику цінність, їх мали тільки військові вожді, найвправніші воїни тощо. На землях України відомі лише 5 знахідок мечів розгляданого періоду, і всі – з території Галичини (Гринів, Звенигород, Лучка), з могильників пшеворського типу.

Чотири мечі – двосічні. Кінець заокруглений. Уздовж середини клинка з двох боків проходять три жолобки. Клинок одного меча з Гринєва прикрашений врізними лініями в різних комбінаціях. Від клинка держак відокремлений перехрестям. Один меч не мав перехрестя. Верхній кінець держака закінчується дзвоноподібною шишечкою. Довжина цих мечів – від 75 до 92 см. Мечі такої форми – західного походження. Ними були озброєні весь пізньолатенський час германці.

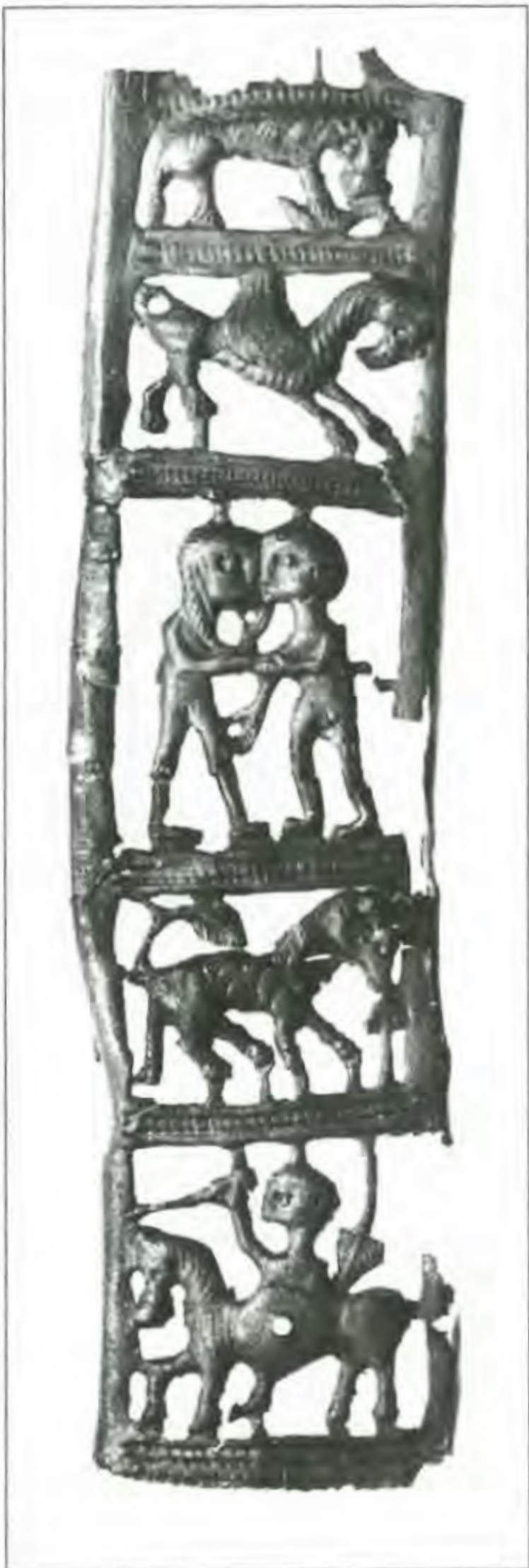
Особливу форму має двосічний меч, знайдений в одному з пшеворських поховань у с. Звенигороді по-

близу Львова. Клинок у нього короткий, загострений на кінці, є кільцеве навершя й пряме перехрестя, де держак переходить у клинок. Довжина меча 58 см. Він походить з групи провінційно-римських мечів, що були звичною зброєю різних груп центрально- і північноєвропейських племен у I – II ст. н.е. Водночас такі самі мечі мали і сармати²¹. Цілком можливо, що цей меч був здобиччю одного з воїнів із Верхньої Наддністрянщини, який брав участь у сутичках з сарматськими загонами на Середньому Дністрі.

Разом з мечами в деяких похованнях трапляються рештки піхов або окуття до них. Одні такі піхви виявлено на могильнику в Гринєві. Від них лишилися тільки дрібні уламки нижньої частини, виготовленої з тонкої бронзової бляхи. Трохи краще збереглися піхви з поховання в Лучці. Тут лишився один бік їх завдовжки 42 см. Верхня частина піхов була прикрашена ажурним орнаментом. Ще одні піхви з ажурним орнаментом виявлено в одному з поховань у Звенигороді.

Винятковим серед знахідок цього типу є багатий набір окуття піхов меча з поховання знатного воїна в Гринєві. Він заслуговує на докладніший опис. Один бік дерев'яних піхов – внутрішній – був обкутий тонкою бронзовою бляхою. Таке саме окуття мали також верхня й нижня частини його зовнішнього боку. Середню частину займали зображення людей і звірів, викарбувані в бронзі в ажурному стилі. Тут у прямокутних, вертикально розміщених рамках, загальні розміри яких становлять 5 x 21 см, зображено п'ять сцен.

У верхній частині бачимо хижого звіра: тулуб у нього нагадує вовчий,

*Фрагмент чільного боку окуття піхов
меча з міфологічним текстом. Гринів
поблизу Львова*

а паща – лев'яча, спина вкрита довгою шерстю. Звір лапою наступив на рибу (птаха?) і шматує її. Далі зображений грифон – крилатий кінь з головою птаха й лев'ячими лапами. Шия, груди, нижня частина живота під крилами в нього вкрита довгою шерстю. Короткий хвіст закручений вгору. Задні лапи масивні, передні тонкі. На крилах – ялинковий орнамент, що імітує пера.

Центральною є сцена священного шлюбу героя. Зліва зображено жінку, справа – чоловіка. Фігури мають непропорційно великі голови. У чоловіка коротке волосся, у жінки волосся заплетене в косу. Увизначено вуха, брови, прямий ніс, уста, дещо гіперболізовано статеві органи.

Наступне зображення – тварина, схожа на барана, що скубе молоду парость. Тулуб її присадкуватий, важкий, ноги короткі, товсті, з копитами. Морда вузька, довга, як у кабана. Видно також довгі вуха й заокруглені вгору роги. Шия і тулуб – у довгій шерсті. Зверху на спину тварини звисає галузка з листочками.

Останнє нижнє зображення – ще один антропоморфний образ: герой на бойовому коні з військовими атрибутами – списом і щитом. Образ героя подібний до чоловіка з центральної сцени. Судячи з усього, це той самий персонаж. На спину коня, позаду вершника, схиляється пагін з листочком.

Усі п'ять сцен у символізованій формі розповідають про божественне походження родоначальника і його зв'язок з похованим вождем – головним хоронителем найважливіших знань племені²².

Описані піхви не мають аналогій в Європі. Не знайдено аналогій і кожному образу окремо, за винят-

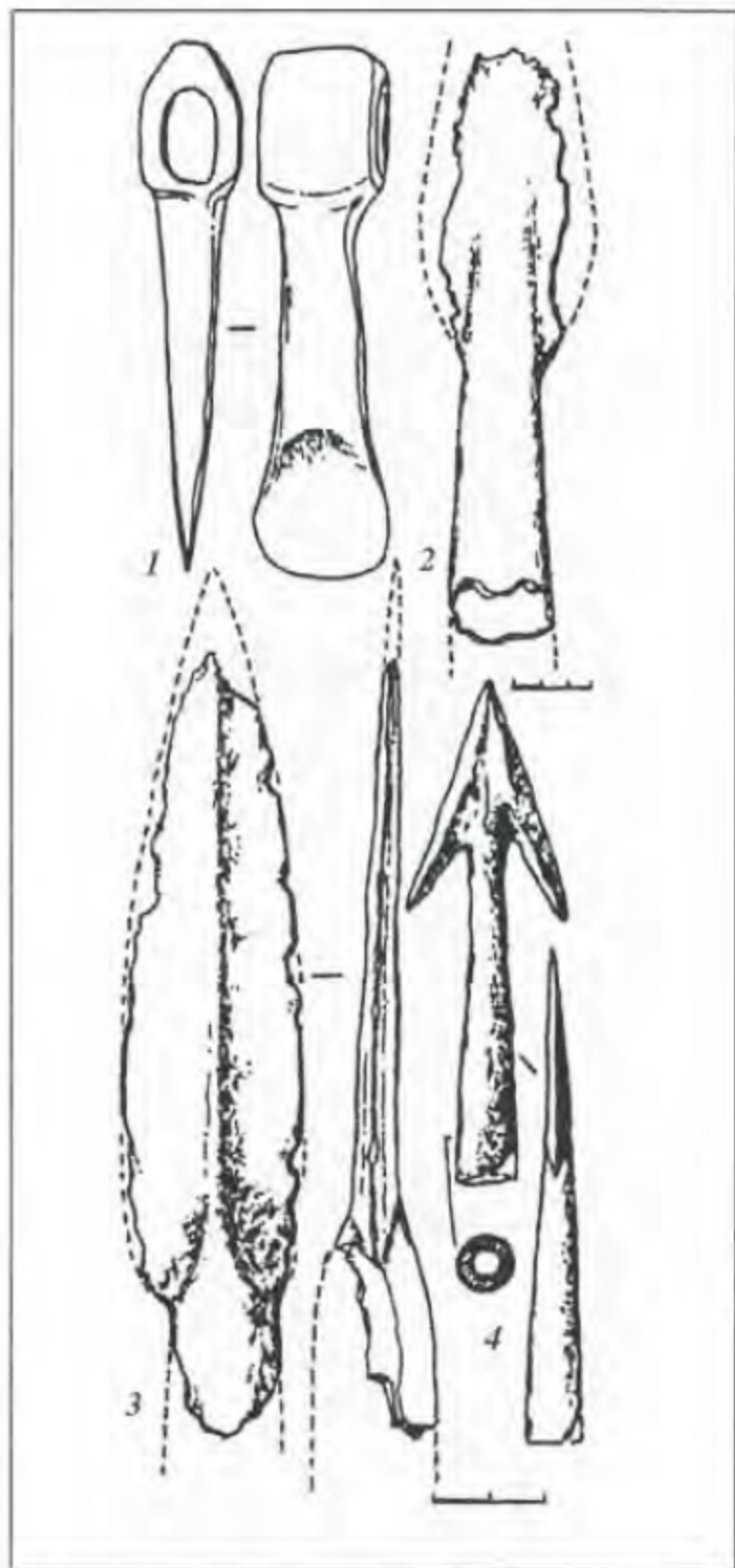
ком грифона, зображення якого поширене в мистецтві кельтів, а також фракійців. Це унікальний мистецький витвір невідомої в мистецтвознавстві школи наддніпрянських майстрів, які синтезували провінційно-римські, фракійські, кельтські риси культури.

Піхви виготовлено, безперечно, на індивідуальне замовлення. Майстер не лише досконало володів технікою бронзового лиття і знався на європейській міфологічній персоніфікації, а й був утаємничений у конкретний зміст втіленого в зображенні міфу про походження роду. Можна припустити, що він належав до того ж племені, що й похований вождь, тож піхви виготовлено на замовлення вождя, а не здобуто в бою. Адже за тогочасної цілковитої символізації всього навколишнього світу і його табуїзації людина не зважилася б володіти річчю з чужими їй образами, а поготів зброєю, яка вважалася священною.

Що ж до техніки виготовлення самих піхов, то такі вироби з прорізним (ажурним) чільним боком були поширені в Центральній Європі в останні століття до нашої ери. Вони пов'язані з кельтськими, так званими „красивими”, мечами кінця III – II ст. до н.е. Своєю назвою вони завдячують дуже досконало виготовленим піхвам, оздобленим з чільного боку гравіюванням або карбівкою із звіриними й рослинними мотивами.

Елементом піхов були також бронзові й залізні підвіски, за допомогою яких їх припасовували до пояса. Здебільшого вони мали форму кільця.

Бойових ножів-кинджалів, як і мечів, відомі також лише поодинокі екземпляри. Від звичайних ножів

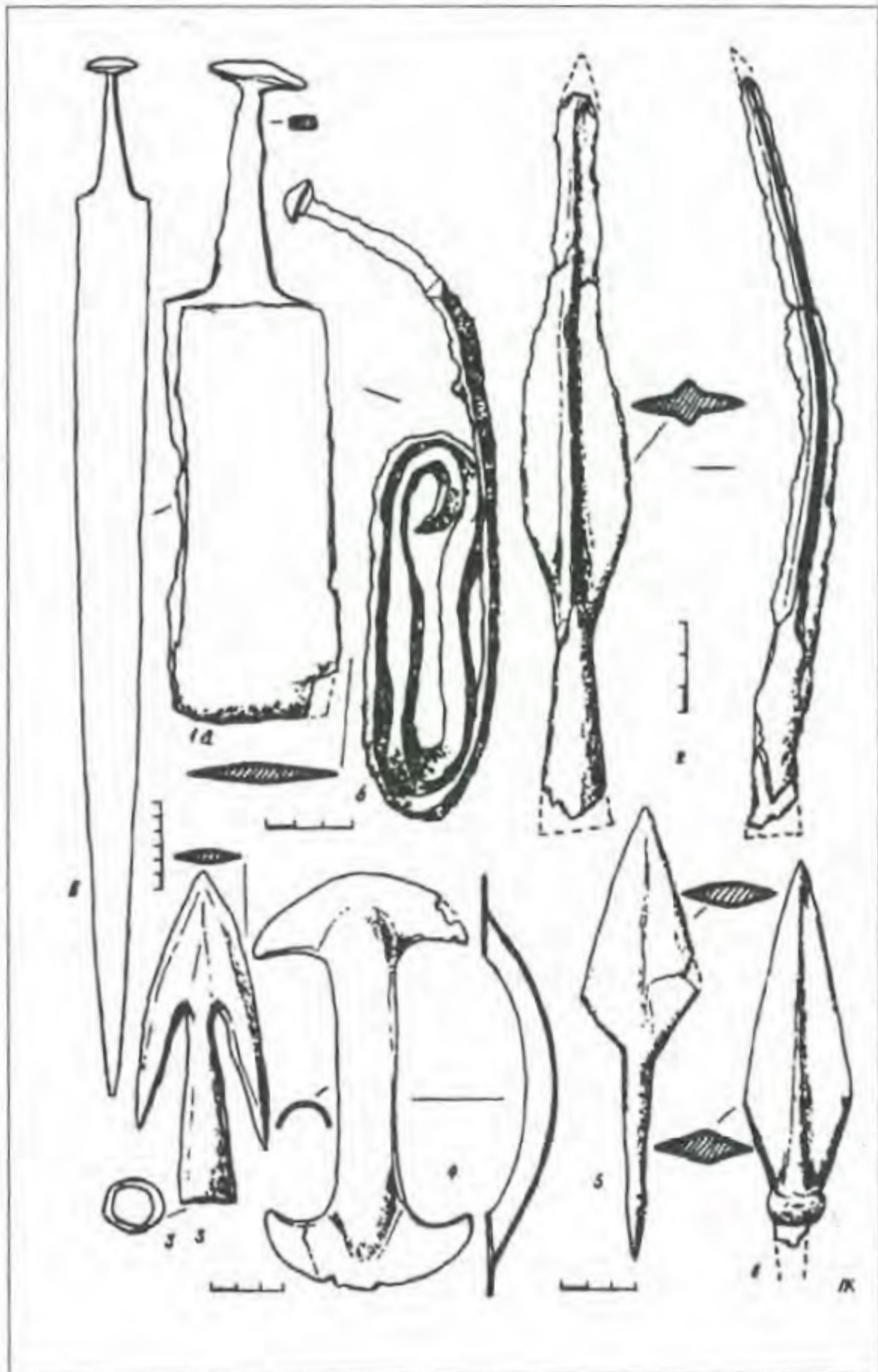

*Зброя слов'ян-венедів I – II ст. н.е.
(бойова сокира – 1; наконечники списів – 2 – 3; наконечник стріли – 4)*

вони відрізняються значними розмірами (38 – 47 см).

У бою давні слов'яни широко використовували захисну зброю – щити. Їх згадує Тацит, описуючи венедів. Щита тримає в руках воїн-герой на окутті піхов меча з Гринева. Очевидно, щити носили як піші воїни, так і вершники. Дотепер збереглися лише умбони. Розміщений у цент-

Зброя слов'ян-венедів (германського типу) III – IV ст. з території Поділля (меч – 1; наконечник списа – 2; наконечники стріл з могильника в Оселівці – 3, 5; ручка від щита з поселення Курники – 4)

рі щита залізний умбон захищав руки від удару. Сам щит виготовляли, як правило, з дерева й оббивали грубою шкірою. Судячи із зображення на згаданому окутті піхов з Гринєва, щити мали округлу форму.

Умбони виявлено на могильнику пшеворського типу в Гринєві й на могильнику в Звенигороді. Вони мають конічну форму з порівняно ви-

сокою шийкою і широкими горизонтальними берегами. Шипи умбонів легко виділені. На берегах розміщені чотири заклепки з високими головками. Такі умбони – типові для племен пшеворської культури, тобто германців.

В ареалі зарубинецької, пізньозарубинецької і зубрицької культур умбони не виявлено. Очевидно, щити

ти, які використовували давньослов'янські племена Наддніпрянщини, а також Наддністрянщини в I – II ст. н.е., на відміну від германських не мали залізних частин.

Пізньоримський період

Пізньовенедський етап в історії давніх слов'ян (III – IV ст.) був одним з найскладніших. Він цілком заповнений боротьбою слов'ян з германськими племенами готів, гепідів, вандалів.

Уже згадувалося про те, що починаючи з другої половини – кінця II ст. н.е. на просторах України од Вісли, Дністра до Дніпра археологи спостерігають поступове зближення й уніфікацію матеріальної культури зубрицьких і пізньозарубинецьких племен, що є вагомим свідченням формування єдиного давньослов'янсько-венедського етносу. Тогочасна ситуація сприяла такому процесові. Вона визначалася передусім змінами, що сталися на півдні Східної Європи. Римська імперія, розгромивши елліністичні монархії, утверджувала своє панування на Балканах і в Північному Причорномор'ї, а після Мармонеських воєн простягнула свої кордони до Нижнього Дунаю, Карпат і Наддністрянщини. Правобережна Україна стала таким чином близькою периферією пізньюантичної цивілізації. Необмежена, по суті, потреба римських античних центрів (Ольвія, Тіра) у збіжжі створила передумови для тісних торговельних і культурних контактів між ними й венедськими племенами. Торгівля стимулювала економічний розвиток слов'ян, насамперед рільництва, тваринництва, різноманітних ремесел.

У рільництві починають утверджуватися досконаліші знаряддя

обробітку ґрунту плугового типу. Зростання продуктивності рільництва сприяло інтенсивному розвитку тваринництва.

Економічне піднесення в племен, що населяли Лісостеп України, відображають знахідки величезної кількості римських монет, виробів гончарного, гутного й токарного товарних ремесел, зорієнтованих на середні верстви, а не на привілейовану племінну касту, як раніше. А це означає, що основу венедського суспільства в III – IV ст. становили вже не родові, а сусідські громади, у які об'єднувалися економічно самостійні домогосподарства. Саме ці домогосподарства володіли виробленою продукцією і вільно розпоряджались її лишком. При активному розвитку торгівлі з Римом кожне таке самостійне господарство мало інтерес виробляти якнайбільше додаткового продукту, який можна було обмінювати на римські монети, посуд, вироби гутного й токарного ремесел. Соціальна стратифікація при цьому не була чіткою. Але зростання цінності землі, з одного боку, і розпад традиційних суспільно-клянових зв'язків, що спричиняв появу маси „зайвих” людей – з другого, неухильно вели до зосередження земельних та інших багатств у руках племінної і військової верхівки. Суспільство йшло до встановлення ранньофеодальних відносин.

Цей унікальний в історичному розвитку слов'янства процес різко перервала інвазія з північного заходу союзу германських племен під проводом найбільш організованого і войовничого племені – готів. На думку польських учених, готи з'явилися на Помор'ї в кінці I ст. н.е. як переселенці зі Скандинавії. Вже в

II ст. вони зайняли Східне Помор'я, Кульвію, Прибалтику, а в кінці цього століття прийшли на територію Мазовії і Підляшшя, захопивши також райони Полісся й Волині. Археологічним відповідником цим племенам є старожитності вельбарської культури, які з кінця II ст. в Україні займають суцільною смугою Волинь і Південне Надбужжя, а з середини III ст. – острівцями практично всю територію, за винятком Верхньої Наддністрянщини.

За даними польських дослідників, експансія готів на схід з Помор'я супроводилася витісненням і винищенням місцевого населення. Жах перед жорстокими й сильними завоюваннями спонукав місцеві племена тікати. Саме так, мабуть, зробили венеди з Волині – носії пам'яток зубрицької культури. Їхні селища, за археологічними матеріалами, повністю припиняють своє існування в другій половині – кінці II ст. н.е. і їх повсюди замінюють селища осілих тут завойовників. Матеріалів, які б свідчили про організований опір готам, досі не виявлено. Сили були, очевидно, далеко не рівні.

Як вважають учені-етнографи, на посилення військової загрози архаїчні суспільства відповідають або консолідацією, або розосередженням. У першому випадку згуртовуються етносоціальні групи, зміцнюється центральна система влади, яка й організовує опір чи відсіч ворогові. У другому випадку, коли сили вочевидь не рівні, особливо після військової поразки, розпаду органів громадської влади й управління, соціальні організми дрібняться на найменші одиниці – аж до окремих малих сімей, здатних переховатися, непомітно втекти. Венед-

ське населення Волині обрало другий варіант. Покинувши свої домівки, воно перемістилося, як показують археологічні матеріали, в етнічно споріднене середовище Середньої Наддніпряни, а в основній своїй масі – у Верхню Наддністрянщину. Кількість пам'яток зубрицької культури наприкінці II ст. зростає там у 2,5 – 3 рази.

Найпівденніші пам'ятки готів розташовані в районі м.Сокаля, у верхній течії Західного Бугу. Далі на південь матеріальних слідів готів поки що не знайдено. Це може свідчити, що венеди, організувавшись у Наддністрянщині, дали відсіч германцям, не пустивши їх на свої землі. Змушені відмовитися від зручного короткого шляху в Причорномор'я й Наддунайщину вздовж Дністра, готи повернули на схід, розгромили слов'янські племена Південного Надбужжя й загарбали їхню територію. Слов'яни звідти, мабуть, перейшли в Наддністрянщину й на землі, що лежали далі на південь. Можливо, саме зі слов'янськими переселенцями з Поділля треба пов'язувати нещодавно виявлені О.Гудковою пам'ятки так званого етулійського типу в Буджацькому степу²³. Подібність їх до зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток разюча.

Виходячи з усього комплексу історичних матеріалів, можна виснувати, що готи встановили політичне панування над венедами й іншими племенами України до кінця IV ст., крім слов'янського угруповання у Верхній Наддністрянщині. Цей політичний феномен дістав у науці назву „держава Германаріха”. Тут, очевидно, відбулося підкорення організованим військовим суспільством германців місцевої хлібороб-

ської людності задля встановлення данинних відносин. На наш погляд, у даному разі цілком правомірна екстраполяція відносин між скіфами й осілим населенням Лісостепу, розкрита Ю.Готьє: „Одні були володарями й збирали данину, другі були підневільні й платили данину цінностями, натуральними продуктами, а подеколи просто постачали володарям живу силу – воїнів”²⁴. Саме завдяки такій системі готам вдавалося збирати величезне військо для так званих „готських походів” на Римську імперію. У цілому така система панування дещо пом’якшувалася складним переплетінням етнічних і соціальних відносин, тому рядова хліборобська людність на початкових етапах могла не дуже відчувати цей гніт. Та з часом він, певно, ставав нестерпним.

У зв’язку з цим цікаво відзначити, що в археологічних пам’ятках України III – IV ст. наразі не зафіксовано змішання готських (вельбарських) і венедекських матеріалів, тоді як змішаних готсько-сарматських і гото-дакійських елементів наявно багато. Очевидно, між слов’янами і германцями весь час лишалася відчуженість, найімовірніше – ворожість. У другій половині IV ст. вона набрала форми відкритої війни проти готів, ослаблених тоді вже поразками, яких зазнали від гунів. Військо слов’ян (антів, нащадків венедеків) очолив вождь Боз (Бооз) зі своєю численною старшиною. Римський історик Йордан пише, що війна точилася зі змінним успіхом. Проте кінець кінцем готи на чолі з Вінітарієм здобули перемогу. Щоб залякати слов’ян, готи розп’яли Боза та 70 його старшин²⁵.

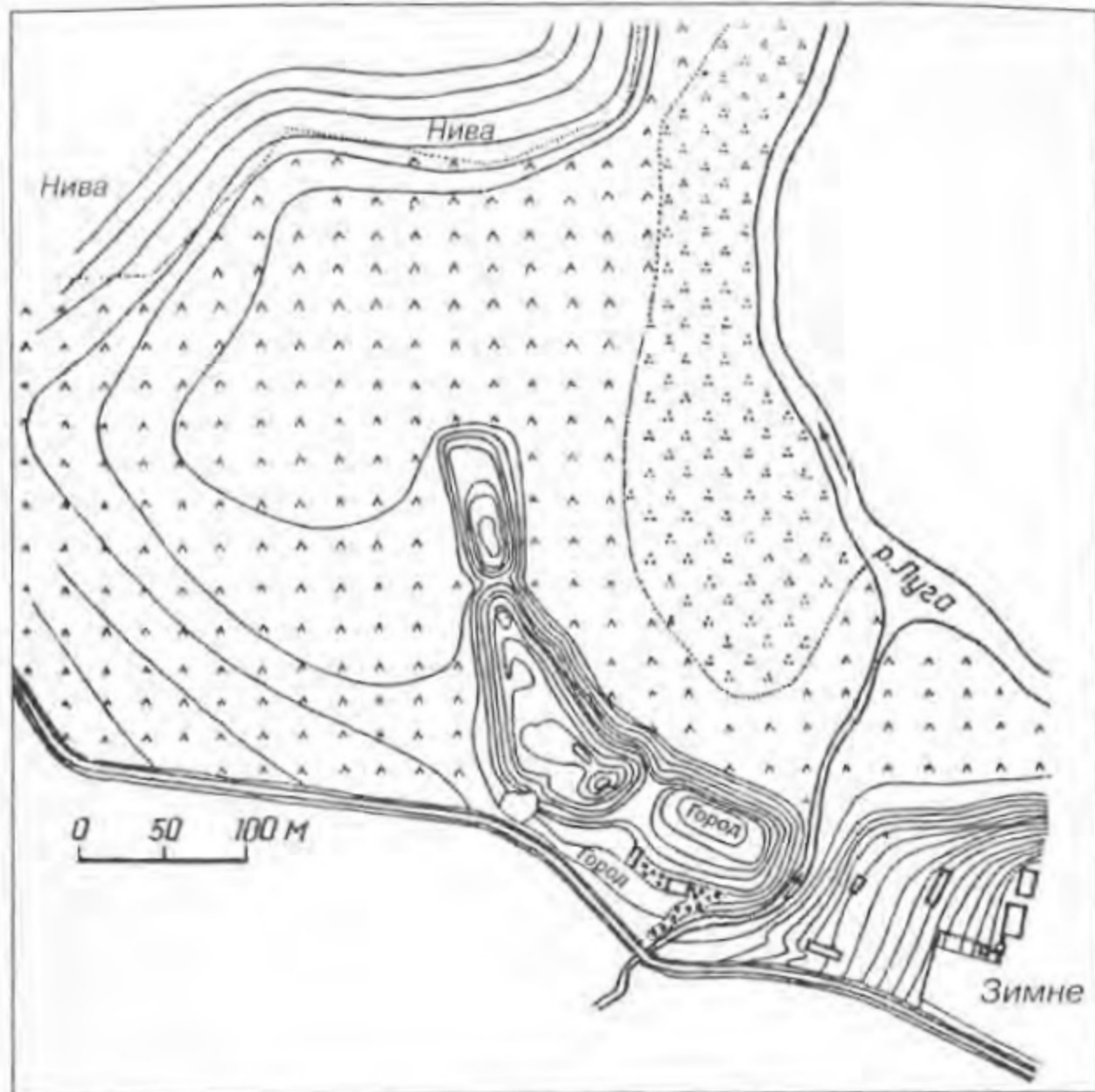
У не менш складній військово-політичній ситуації жили слов’яни

на території Верхньої Наддністрянщини. Вони повсякчас відчували тиск не лише готів, які нависали над ними з півночі і сходу, а й германських племен з-над Вісли.

На зламі II і III ст. н.е. групи германців спромоглися прорватися в Наддністрянщину з Надсяння. Шлях їх позначений ланцюжком окремих поховань і невеликих груп поховань з предметами озброєння від верхоріччя Бугу по течії Дністра до Закарпаття і далі на південь. М.Смішко, аналізуючи цю групу пам’яток, висловив цілком обгрунтовану думку, що їх слід розглядати як свідчення просування невеликих кінних загонів з теренів над Віслою через Наддністрянщину й Закарпаття в північно-східні місцевості Семигороду, на кордоні з римською провінцією Дакією. Ці археологічні дані зіставні з відомостями Діадора Кассія про те, що близько 170 р. на північній межі Дакії з’являються вандальські племена ланкринтів і хедангів²⁶. І справді, польські археологи, досліджуючи етнокультурні процеси на території Східної Польщі (Мазовії, Люблінщині, Підляшшя) показали, що тут наприкінці II ст. н.е. з’являються пам’ятки готів. Тоді припиняють своє існування поселення й могильники місцевих племен пшеворської культури. Певно, частина пшеворського населення, витіснена готами, пішла на південь через Наддністрянщину. Саме з цими подіями й слід пов’язувати пізньопшеворські поховання на Західній Україні.

Цікаве географічне розташування поховань вандальських воїнів: на північ від Львова містяться переважно групи поховань (Добростани, Переводів, Красноград), на південь –

Ситуаційний
план
Зимнівського
городища

тільки окремі поховання. Безперечно, групи поховань воїнів – це наслідок активних воєнних дій проти місцевого слов'янського населення на північних рубежах його проживання. Так само, як наслідок збройних сутичок зі слов'янськими загонами, слід розцінювати окремі поховання вздовж Дністра. Адже всі поховання – чоловічі й припадають на дуже короткий хронологічний відтинок. Усі вони супроводилися великою кількістю зброї, яка могла належати лише привілейованим воїнам-вершникам. Очевидно, простих воїнів, убитих під час воєнних дій, спалювали на спільному вогнищі, ховали в спільній могилі й не клали туди зброї. Крім того, окремі поховання не характерні для пшеворської культури. Пшеворці ховали

своїх небіжчиків на великих цвинтарях, що існували дуже довго. Окремі поховання могли зумовлювати тільки виняткові обставини, передусім воєнні дії.

Отже, постійна воєнна загроза диктувала доконечну потребу політичної консолідації слов'янських громад Наддністрянщини. У цей час стрімко зросло значення військових проводирів, які гуртували навколо себе постійні військові загони (дружинників), а відтак підпорядковували собі політичну владу над окремими племенами. Можна припустити, що саме в умовах воєнного протистояння германцям упродовж III – IV ст. на цих теренах формується перше в східнослов'янському світі племінне об'єднання, відоме з писемних джерел під назвою „дулі-

бів". Остаточний племінний союз міг оформитися наприкінці IV – V ст. – у період, коли германське населення під тиском слов'ян і гунів покидає територію України. Слов'янська людність з Наддністрянщини знову зайняла свої корінні землі на Волині. VI – VII ст. були, певно, часом розквіту дулібського союзу племен. А вже в середині VII ст. це об'єднання розпалося під ударами аварів.

Про характер зброї венеців III – IV ст. н.е. відомо дуже мало. Всі види зброї, знайдені в ареалі черняхівської культури, належать до типів, поширених на пам'ятках пшеворської культури пізньоримського часу в Польщі, тобто, очевидно, є германськими. Без сумніву, слов'янське населення пшеворської і черняхівської культур було обізнане з озброєнням дружин і, природно, користувалося ним.

Говорити про типові слов'янські види чи типи тогочасної зброї не маємо підстав. Судячи з поодиноких знахідок у порівняно чистому слов'янському ареалі, в межах київської культури Лівобережної Наддніпрянщини й Наддеснянщини, зброя цієї групи слов'ян, як і за раніших часів, складалася зі списів і простого лука. Наявність перших засвідчена погано збереженим уламком з поселення в Ульянівці, наявність другого – рештками наконечників стріл.

Усі наконечники стріл – черняхівського типу, порівняно невеликі (3 – 4 см), серед них вироби з чотиригранним пером (Абідня–Ульянівка), трилопатевої (Гочеве-II, Камінева-II) і з пласким пером листкуватої форми (Гочеве-I)²⁷. Якщо трилопатевої наконечники стріл пов'язуються з сармато-аланськими, пізніше гунськими племенами, то чоти-

ригранні й пласкі вироби характерні в цілому для племен Східної і Центральної Європи від III ст. до пізнього середньовіччя²⁸.

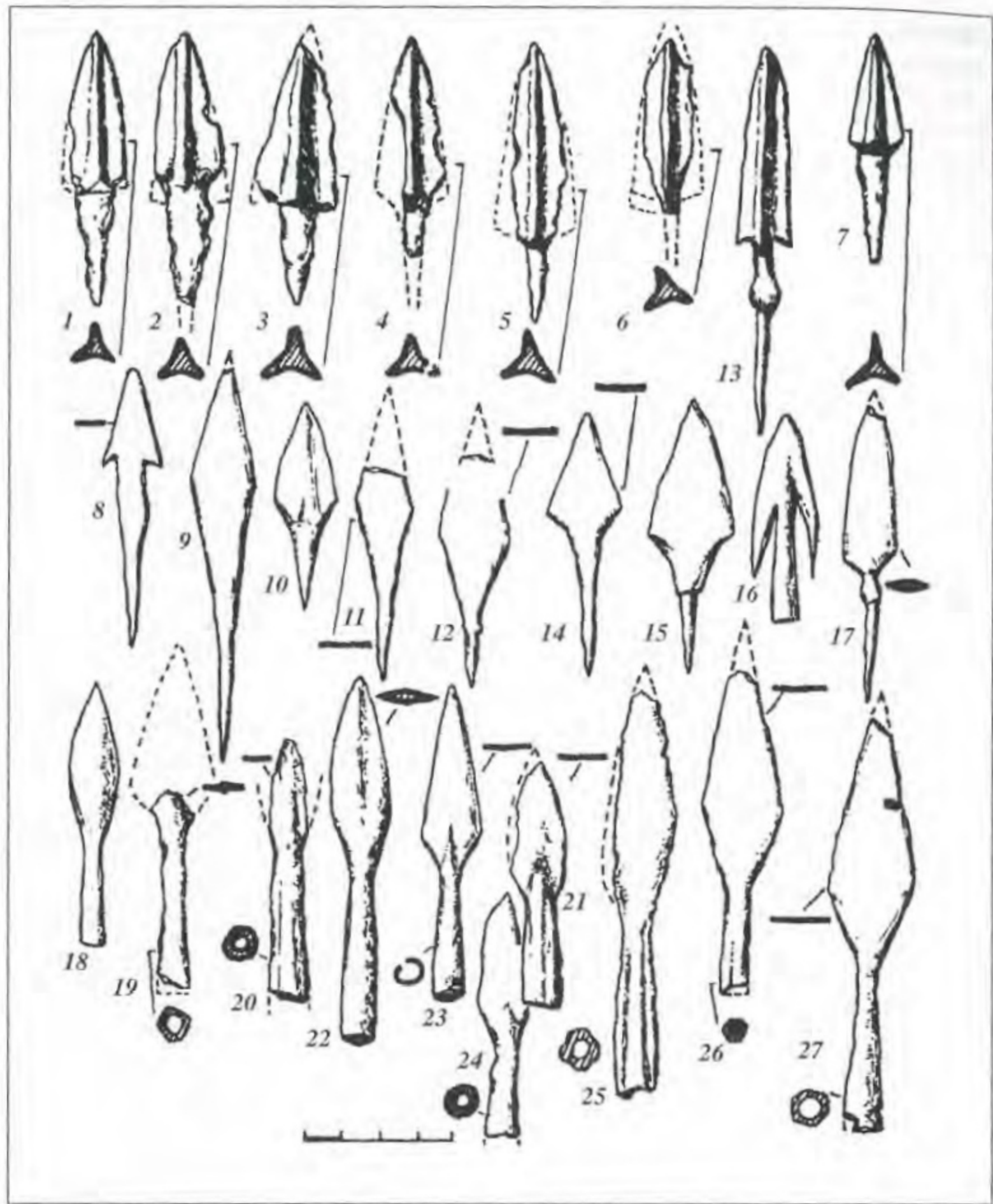
Ранньосередньовічний період

Великий інтерес становить військова справа у слов'ян (антів, дулібів, склавинів) за раннього середньовіччя, коли вони великими й маленькими групами, перепливаючи Дунай, що визначав північно-східний кордон Римської імперії, громили великі й малі міста на Балканському півострові, наганяючи своєю жорстокістю жах на місцевих мешканців, часто перемагаючи навіть добре озброєні й вишколені війська імперії.

Тогочасна військова активність слов'янських племен України пояснюється переходом їх на новий щабель соціального розвитку – до класового суспільства, що визначається як період військової демократії.

Цей час в історії слов'ян характеризується також бурхливим зростанням їхньої етнічної і культурної самосвідомості. У зв'язку з цим активно встановлюються й закріплюються територіальні межі певних політичних спільнот, надто на півночі й заході. Тож саме там закономірно постають укріплені пункти – місця зосередження бойових дружин, осідки військових вождів, осередки ремесел, що обслуговували потреби вояків. Це городища Зимне й Лежниця на Західному Бугу, Хотомель, Колочин, Хильчиці, Тушемля, що виникли вздовж північних кордонів слов'янських земель, а також городище в Києві.

Городища ранньосередньовічного часу будували у важкопрístupних

місцях, на мисових узвишсях, оточених водою або болотами. Усі городища, за винятком Зимного, були обведені валами й ровами. Є подібність і в забудові, зокрема на більшості городищ були довгі наземні споруди, що правили за опору для стін і водночас займали неукріплені краї мису²⁹.

Наконечники стріл у дулібів (VI – VII ст.) з городища Зимне (1 – 27)

Одним з найдослідженіших ранньосередньовічних слов'янських городищ є Зимне. Воно міститься на центральній, найвищій частині вузького мису – останця корінного берега р.Лучки. Мис має неправильну

підтрикутну форму завдовжки 135 м і завширшки 16 – 65 м. В описуваній період він був оточений з трьох боків болотяними непрохідними луками. Відокремлене від довколишньої місцевості глибокими ровами, городище було укріплене дерев'яною стіною, що складалася в основному зі стожків і горизонтальних колод з частоколом. Південно-західну частину схилу займав довгий наземний будинок, поділений на 13 камер. Всередині кожної камери були вогнища на глиняному вимощенні. Конструктивно будинок пов'язувався з дерев'яною оборонною стіною.

Близьке за топографією городище відкрито в с. Лежниці на правому березі Західного Бугу. Воно містилося на мисі, що здіймався на 15 – 20 м понад долиною.

Дещо відмінні за топографією і конструкції городища Хотомель, Бабка й Хильчиці. Вони містилися на підвищених краях піщаних надм, оточених багнистою долиною. Ці городища мають округлу в плані форму й укріплені кільцевим валом. Розміри їх невеликі – 30 – 40 м у поперечнику. В Хотомелі до городища прилягає поселення. Їх розділяють лише додатковий зовнішній вал і рів³⁰. Близьке до зимнівського городище в Тушемлі. Тут, як і в Зимному, виявлено дерев'яний будинок, споруджений вздовж платформи городища³¹. Своєрідним є городище в Колочині на Гомельщині. Воно розміщене на виступі високого берега Дніпра. З напільного боку городище захищав вал, який мав зверху дерев'яні оборонні конструкції. Житлових будівель на площі городища не знайдено³². Високий берег Дніпра було вибрано як місце на городище також у Києві. Кілька ранньо-

середньовічних слов'янських городищ виявлено на території Польщі.

Під час розкопів городищ, зокрема зимнівського, знайдено багато металевих виробів – зброю, частину спорядження вершника, бронзові й срібні прикраси, знаряддя праці, ужиткові речі тощо. Звертає на себе увагу брак рільничих знарядь. Виходячи з характеру знахідок, дослідники припускають, що слов'янські городища за раннього середньовіччя були адміністративними центрами окремих племен або громад³³. Городище Зимне належало, найімовірніше, дулібському племінному союзу, й захищало його північні та західні рубежі. Осібне місце посідає пам'ятка в Колочині, яка, на думку, Е.Симоновича, була городищем-сховищем³⁴.

Більшість городищ на території України припинила своє існування в VII ст. До цього спричинилися, мабуть, події, пов'язані з боротьбою слов'ян проти кочових племен аварів, яка завершилася підкоренням слов'ян³⁵. Такий трагічний факт слов'янської історії дістав своє відображення в „Літопису руському”: „Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським”³⁶.

Природно, що насамперед авари знищували укріплені пункти слов'ян. Так були здобуті й спалені Зимнівське, Хотомельське городища. У шарі попелу на городищі в Зимному були обгоріле дерево, деформований посуд, обвуглені зерна, людські кістки. На схилі пагорба, нижче від оборонних будівель, виявлено скелет людини, напевно оборонця городища. Напасники, без сумніву, були аварами, про що свід-

чать знахідки характерних для них трилопатевих наконечників стріл і деяких металевих прикрас аварського типу.

Влада аварського каганату над слов'янами перетривала до середини VII ст., коли авари зазнали кількох поразок од візантійців, чехів та інших слов'ян, а головне – після поразки їх у битвах 635–641 рр. з болгарським союзом племен, очолюваним князем Курбатом³⁷.

Судячи з археологічних даних, як і відомостей з писемних джерел, найпоширенішою зброєю в східних слов'ян були спис і дротик. Йоан Ефеський пише, що слов'яни були колись людьми простими, які не сміли показуватися з лісів та степів і не знали що таке зброя, за винятком двох-трьох дротиків, а з часом навчилися воювати краще, ніж римляни³⁸. Прокопій Кесарійський згадує про мечі, щити й луки антів та слов'ян³⁹. Це цілком закономірно, бо переборення родової замкненості, постійні далекі походи бойових дружин сприяли обміну, запозиченню певних зразків речей, у тому числі й зброї, на великих просторах. Б.Рибаків говорить про специфічну „дружинну культуру” стосовно тих часів⁴⁰.

На жаль, археологічні матеріали бідні на предмети озброєння. Ми поки що не знаємо жодного екземпляра меча чи решток щита, хоч ними повсюдно користувалися слов'янські воїни. Тільки завдяки знахідкам на Зимнівському городищі, які дослідив В.Ауліх, маємо певну кількість наконечників списів, дротиків і стріл.

Як уже зазначалося, з VI ст. н.е., а можливо, й трохи раніше – коли ґрунтуватися на писемних джере-

лах, слов'яни почали користуватися складним луком. Висновок про це можна зробити за знайденими наконечниками стріл. Цих виробів більше, ніж наконечників списів, поодинокі екземпляри їх знайдено на більшості слов'янських поселень України V–VII ст. н.е. (виняток тут становить Зимне з 36 наконечниками стріл).

Як і в більш ранній час, наконечники стріл представлені двома видами: черешковим і втулковим. В Україні втулкові наконечники – типові для західноєвропейських народів – трапляються переважно на західних її землях⁴¹. Так, на Зимнівському городищі такі наконечники становлять 32%.

За формою пера черешкові наконечники поділяються на кілька типів: з трилопатевим пером (аварські), листкуватим, трикутним і пласким двокрилим пером. Довжина наконечників – 5–11 см.

Одиничним екземпляром представлений наконечник з кинджало-подібним пером завдовжки 10,3 см і наконечник з поперечно зрізаним і легко заокругленим пером завдовжки 5,5 см із Зимного.

Втулкові наконечники стріл за формою пера також поділяються на кілька типів: двокрильчасті, ромбоподібні, листкуваті (довжина від 6 до 13 см). Усі три типи мали значне поширення серед слов'янських племен Східної і Центральної Європи в VI–X ст. н.е.

Наконечників списів відомо близько двох десятків з ареалів ранньосередньовічних слов'янських культур – праської, пеньківської, колочинської. 17 з них виявлено в Зимному. Найчисленніші – вироби з вузькою втулкою й витягненим листкуватим

пером. Посередині пера виділяється ребро. Довжина наконечників – 25 – 30 см. Характерні для слов'ян Східної Європи в VI – VIII ст.⁴²

Інший тип – це наконечники списів з масивною конічною втулкою і вузьким, загостреним з двох боків кинджалоподібним пером, лінзовидним у перерізі. Довжина їх до 25 см. Дослідники пов'язують наконечники цього типу з кочовими племенами, бо їх знаходять переважно в аварських могильниках.

Наконечники дротиків представлені трьома екземплярами з городища в Зимному. Від наконечників списів вони відрізняються дещо меншими розмірами (до 15 см), причому понад половина довжини їх припадає на втулку. Втулка округла, перо листкувате, з трохи виділеним ребром.

На Зимнівському городищі знайдено також зброю рукопашного бою. Це чекан, виготовлений із заліза. Він має невеликий обух і довге вузьке лезо. Довжина чекана – 9,5 см⁴³. На цьому ж городищі виявлено кілька бойових сокир широколезно-лопатевого типу. Аналогії чекану не знайдено. Сокири згаданого типу були в ужитку на східнослов'янських землях уже у першій половині I тис. н.е.⁴⁴

Тактика бою

Щодо тактики ведення бою в слов'ян-венедів, то тут доводиться покликатися лише на Тацита. Нагадаємо його слова, що венеди „рискають заради грабунку лісами й горами, які лише існують між певкінами і фенами...”, вони „носять щити й пересуваються пішки, причому дуже швидко...”⁴⁵. Звідси випливає висновок, що головною силою в збройних сутичках венедів були

піші загони, озброєні щитами, і, як свідчать археологічні дані, – списами. Певно, основним тактичним прийомом була раптовість нападу, що забезпечувалася швидкістю пересування. Якоїсь усталеної тактики, очевидно, не існувало, кожен загін діяв залежно від уміння й винахідливості ватажка. „Війна, організація війни” – ці поняття ще не стали для слов'ян у той час доконечністю.

У дулібо-антський період, коли слов'янські племена у своєму розвитку досягли щабля військової демократії і, об'єднуючись у могутні союзи, вели тривалі, жорстокі війни, у них виробилися й відповідні тактичні навички.

Основним елементом військової організації слов'ян за раннього середньовіччя була дружина. До складу її міг вступити будь-який чоловік, здатний володіти зброєю. Слов'янські дружини, за висловом Маврикія, славилися „непереможною мужністю й незліченною кількістю”⁴⁶. Дружина не була сталою. Як виглядає, її набирив хтось із військових начальників для одного конкретного походу, а коли той похід закінчувався, вояки розходилися. Структурний склад дружини визначався родинними або племінними зв'язками.

Прокопій Кесарійський пише: слов'яни, розпочинаючи битву, ідуть на ворога „зі щитами й дротиками в руках. Панцерів вони ніколи не одягають, деякі не носять навіть сорочок, а тільки самі штани...”⁴⁷ Цей давній автор наголошує, що слов'янські дружини (анти) краще інших уміли битися в гірських і важких щодо умов місцях, вони мають звичку і вміють майстерно ховатися навіть за малим каменем або першим-

ліпшим кущем і ловити ворогів⁴⁸. Досить докладно описує способи, якими слов'яни ведуть війну, Маврикій у праці „Стратегікон”: „Битися зі своїми ворогами вони люблять у місцях, порослих густим лісом, у тіснинах, на крутизнах, з вигодою для себе користуються [засідками], раптовими атаками, хитрістю, і вдень і вночі вигадуючи багато всіляких способів. Досвідчені вони також у переправі через річки, переважаючи в цьому всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з-поміж тих, що лишаються вдома, коли на них раптово напали, занурюються під воду. При цьому вони тримають у роті спеціально виготовлену, велику, видовбану всередині очеретину, яка доходить до поверхні води, а самі [вони], лежачи навznak на дні [річки], дихають за допомогою її, і це вони здатні робити протягом багатьох годин так, що зовні годі здогадатися про них...”⁴⁹

Слов'яни однаково успішно воювали з пішою армією імперії і кіннотою, навчилися здобувати неприступні фортеці, застосовуючи різні військові хитрощі. Ось як Прокопій Кесарійський описує здобуття слов'янами однієї з фортець на фракійському узбережжі (фортеця Топер): „Більша частина воїнів [слов'ян] заховалася перед укріпленням у важкоприступних місцях, а невелика група з'явилася біля воріт... турбуючи римлян, що стояли на стінах. Римські воїни, із залоги фортеці, вирішивши, що ворогів не більше, ніж вони бачать, узялися за зброю і вийшли проти них. Варвари почали відступати, вдаючи, що налякані цим наступом... потім кинулися навтіки. А римляни, захопившись пересліду-

ванням, опинилися далеко попереду укріплень. Тоді піднялися ті, що були в засідці, і, перебуваючи в тилу переслідувачів, відрізали їм можливість відступити назад у місто. А ті, що вдавали, ніби відступають, повернулися обличчям до римлян, поставивши їх між двох вогнів. Варвари знищили всіх, тоді кинулися на стіни... і, пустивши на них хмару стріл, примусили оборонців покинути стіни, а потім, приставивши до укріплень драбини, силою оволоділи містом...”⁵⁰

Далі Прокопій Кесарійський зауважує, що, „не маючи над собою голови і ворогуючи один з одним, вони [слов'яни] не визнають військового строю, неспроможні битися в правильній битві, з'являтися на відкритих і рівних місцях. Якщо ж так станеться, що вони зважаться вступити в бій, то вони під час його з криком повільно просуваються всі разом, і якщо супротивник не витримає їхнього крику й заважається, то вони сильно наступають, а якщо навпаки – починають тікати... Маючи велику допомогу в лісах, вони йдуть до них, бо серед тіснини вони вміють чудово битися. Часто свою здобич вони кидають [нібито] під впливом замішання й тікають у ліс, а тоді, коли переслідувачі кидаються на здобич, вони легко повертаються й завдають ворогові шкоди”⁵¹.

Слов'янське військо в разі потреби вміло добре боронитися. Один із способів захисту за допомогою бойового табору описує Феофілакт Сімокатта у своїй „Історії”: „Оскільки... сутичка була неминучою, то вони [слов'яни], зібравши вози, влаштували з них неначе укріплення табору і в середину цього табору примістили жінок та дітей. Коли римляни

наблизилися... вони не насмілилися стати з ними до рукопашного бою, бо боялися списів, які варвари кидали в їхніх коней з висоти цього укріплення”⁵². Як не згадати тут знамениті похідні укріплення запорізьких козаків – далеких нащадків дулібів і антів.

Слов'яни цілком усвідомлювали свою військову силу в Європі. Адже тільки з такого переконання могло зродитися послання слов'янських старійшин аварам у відповідь на їхню вимогу підкоритися (дійшло до нас в „Історії” Менандра): „Чи народилася на світі й зігрівається сонячним промінням та людина, яка б підкорила собі силу нашу. Не інші нашою землею, а ми чужою володіти звикли і цього певні, поки будуть на світі війна і мечі”⁵³.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що давні слов'яни в додержавний період, судячи з археологічних і писемних джерел, не відзначалися організацією своєї військової справи. Вони, принаймні до раннього середньовіччя не створили особливого виду зброї, не вирізнялися серед варварських племен Європи своєю тактикою чи стратегією воєнних дій. Це природно. Слов'янський етнос сформувався як один з найяскравіших і найсамобутніших хліборобських етносів європейського материка. Споконвічним і головним заняттям слов'ян були обробіток землі й тваринництво. Велика кількість родючих чорноземів України повністю забезпечувала їм прожиття. Тому основною метою військових виправ слов'янських племен у період первісногромадських відносин була охорона родових і племінних меж. Покидати свою місцевість їх змушували лише виняткові обставини, що несли

загрозу цілковитого знищення. Такі обставини виникли в другій половині I ст. н.е. у Середній Наддністрянщині й наприкінці II ст. н.е. на Волині, коли над слов'янами нависла загроза навали сарматів – у першому випадку, й готів – у другому.

Експансія антів і склавинів на північний схід і південний захід у VI – VII ст. пояснюється збігом двох важливих обставин – переходом усього слов'янського суспільства до військової демократії і демографічним вибухом, який визрівав протягом спокійного післяготського V ст. на території між Наддністрянщиною і Наддеснянщиною.

Військова справа слов'ян за тих часів досягла помітного рівня й привернула увагу римських авторів. Військові дії слов'янських військ і тактику ведення ними бою вони описували з метою дати римським воєначальникам відомості, потрібні для успішної боротьби з цим небезпечним ворогом.

ПРИМІТКИ

¹ Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // Вестник древней истории. – 1941. – № 1.

² Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук, стрелы, самострел VIII–XIV вв. // Свод археологических источников (далі – САИ). – 1966. – Вып. Е-1-36.

³ Ауліх В.В. Зимнівське городище. – К., 1972.

⁴ Довженок В.Й. Військова справа в Київській Русі. – К., 1950; Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // Материалы Института археологии (далі – МИА). – 1958. – Вып. 74; Русанова И.П. Славянские древности VI – IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. Е-1-25; Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. – Москва, 1982.

- 5 Гудкова А.В. О классификации памятников III – IV вв. в Днепро-Дунайской степи // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья. – К., 1989. – С. 34 – 44.
- 6 Див.: Терпиловский Р.В. Ранние славяне в Подесенье. – К., 1984.
- 7 Див.: Павленко Д.В. Раннеклассовые общества: Генезис на пути развития. – К., 1983. – С. 130 – 132, 238.
- 8 Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К., 1972. – С. 80.
- 9 Там само. – С. 63.
- 10 Там само. – С. 63 – 64.
- 11 Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии // Тацит К. Соч.: В 2-х т. – Москва, 1970. – Т. I. – С. 110.
- 12 Мачинский Д.А. К вопросу о территории обитания славян I – IV вв. н.э. // Археологический сборник. – 1976. – Вып. 17. – С. 82 – 101.
- 13 Козак Д.Н. Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України в першій половині I тис. н.е. // Археологія. – 1990. – Вип. 4 – С. 43–56.
- 14 Бидзиля В.И., Недопако Д.П., Паньков С.В. О черной металлургии рубежа нашей эры // Исследования естественных наук в археологии. – К., 1991. – С. 3 – 12.
- 15 Тацит К. Знач. праця. – С. 356.
- 16 Там само. – С. 372.
- 17 Козак Д.Н., Орлов Р.С. Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К., 1982. – С. 104 – 115.
- 18 Там само. – С. 115.
- 19 Медведев А.Ф. Знач. праця. – С. 7.
- 20 Максимов Е.В. Знач. праця. – С. 78 – 80.
- 21 Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984. – С. 29.
- 22 Там само. – С. 31.
- 23 Гудкова А.В. Знач. праця. – С. 34 – 45.
- 24 Готье Ю.В. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до образования первого русского государства. – С. 247 – 248.
- 25 Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – Москва, 1960. – С. 247 – 250.
- 26 Смішко М.Ю. Племена пшеворської культури // Населення Прикарпаття і Волині в період розкладу первіснообщинного ладу та давньоруський час. – К., 1976. – С. 28 – 38.
- 27 Терпиловський Р.В. Знач. праця. – С. 27.
- 28 Медведев А.В. Знач. праця. – С. 63.
- 29 Ауліх В.В. Знач. праця. – С. 110 – 120.
- 30 Русанова И.П. Знач. праця. – С. 234.
- 31 Третьяков П.Н., Шмидт Е.А. Древние городища Смоленщины. – Москва; Ленинград, 1963. – С. 123 – 127.
- 32 Симонович Э.А. Городище Колочин I на Гомельщине // МИА. – 1963. – Вып. 108. – С. 26 – 38.
- 33 Тymoшук Б.А. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. – Москва, 1990. – С. 151 – 158.
- 34 Симонович Э.А. Знач. праця.
- 35 Див.: Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. – К., 1972.
- 36 Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. Л.Махновець. – К., 1989. – С. 7.
- 37 Нидерле Л. Славянские древности. – Москва, 1956. – С. 143.
- 38 Мишулин А.В. Знач. праця. – С. 234.
- 39 Там само. – С. 252.
- 40 Рыбаков Б.А. Древние русы // Советская археология. – 1963. – Т. XVII. – С. 63.
- 41 Медведев А.Ф. Знач. праця. – С. 7 – 10.
- 42 Березовец Д.Т. Поселение уличей на Тясьмине // МИА. – 1963. – Вып. 108. – Рис. 14.
- 43 Ауліх В.В. Знач. праця. – С. 50.
- 44 Труды Государственного исторического музея. – 1956. – Вып. 32: Очерки по истории русской деревни X – XIII вв. / Под ред. Б.А.Рыбакова. – С. 42 – 43.
- 45 Тацит К. Знач. праця. – С. 362.
- 46 Мишулин А.В. Знач. праця. – С. 240.
- 47 Там само. – С. 234 – 236.
- 48 Там само. – С. 236.
- 49 Там само. – С. 238.
- 50 Там само. – С. 234 – 248.
- 51 Там само. – С. 254.
- 52 Там само. – С. 265.
- 53 Там само. – С. 258.